

MARCIN WICHMANOWSKI ▶▶

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5748-7946>

Integracja narodów i partii agrarnych w Europie Środkowo-Wschodniej w myśli politycznej polskiego ruchu ludowego w końcowym okresie zaborów i dwudziestolecia międzywojennym

Integration of nations and agrarian parties in Central and Eastern Europe in the political thought of the Polish peasant movement in the ultimate period of the partitions and in the interwar period

Abstract

The question of European integration in the political thought of the peasant movement in Central and Eastern Europe appeared many times since the second half of the 19th century. In the period of partitions, people searched for paths to freedom and independence. The ideas of creating multinational political organisms were to be means for obtaining a certain degree of subjectivity.

Poles saw development opportunities in the federation within the Habsburg monarchy. On the other hand, the union of the peoples of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, mainly Lithuanians, Belarusians and Ukrainians – there was an apparent chance joint struggle with the Russian invader. The geopolitics of the region, constructed in the result of the First World War, meant that the newly created Central European states found themselves between Germany and Russia – both of which were states with imperialist traditions. The question of the union of states, or mainly peasant parties in the political thought of the Polish and European peasant movements appeared several times, but in the 1930s it was rather an addition to the programs of these parties.

Initially, the Poles sought an agreement mainly with neighbours facing similar threats. When the implementation of these plans failed, their programs contented with peaceful international cooperation based on the League of Nations.

Keywords: peasant movement, agrarian parties, integration, political thought, Middle Eastern Europe

Интеграция наций и аграрных партий в Центральной и Восточной Европе в политической мысли польского народного движения в завершающий период разделов и межвоенное двадцатилетие

Аннотация

Вопрос европейской интеграции в политической мысли народного движения в Центральной и Восточной Европе неоднократно возникает, начиная со второй половины XIX века. В годы разделов продолжался поиск путей достижения свободы и независимости. Идеи создания политических многонациональных организмов должны были стать способом получения определенной субъектности.

Поляки видели для себя возможности развития в федерации Габсбургской монархии. С другой стороны, в союзе народов бывшей Речи Посполитой, в основном литовцев, белорусов и украинцев, они видели возможности для совместной борьбы с российскими захватчиками. Геополитика региона, сложившаяся в результате Первой мировой войны, привела к тому, что между Германией и Россией, государствами с империалистическими традициями, оказались новообразованные центрально-европейские государства. Вопрос о союзе государств или преимущественно крестьянских партий несколько раз возникал в политической мысли польского и европейского народного движения, однако в 1930-е годы он был скорее дополнением к партийным программам. Первоначально поляки стремились к соглашению в основном с соседями, у которых имелись аналогичные угрозы. Когда осуществление планов не удалось, в своих программах они довольствовались мирным международным сотрудничеством в рамках Лиги Наций.

Ключевые слова: народное движение, аграрные партии, интеграция, политическая мысль, Центральная и Восточная Европа

Wstęp

Celem badawczym artykułu było dokonanie charakterystyki i określenia zakresu myśli politycznej oraz działalności polskich stronnictw ludowych od końca XIX wieku i w dwudziestoleciu międzywojennym, dotyczące polityki integracyjnej w Europie Środkowo-Wschodniej¹. Autor podczas przygotowywania artykułu sformułował tezę, że występująca w europejskiej myśli politycznej problematyka integracji narodów i partii agrarnych w Europie Środkowo-Wschodniej była także obecna w poglądach polskiego ruchu ludowego. Postawiono również szczegółowe pytania badawcze. Po pierwsze, czy polscy ludowcy, znając projekty integracyjne tworzone przez różne podmioty polityczne, przyjmowali je bezkrytycznie, warunkowo, czy odrzucali? Po drugie, w jaki sposób ewoluowały poglądy integracyjne obecne w myśli politycznej polskiego ruchu ludowego od czasu zaborów do końca lat 30. XX wieku? Przygotowując artykuł skorzystano z literatury przedmiotu oraz licznych źródeł, m.in. programów stronnictw, deklaracji, odezw, artykułów prasowych i innych. Wśród metod i technik badawczych należy przede wszystkim wymienić adekwatne dla politologii oraz historyczne, zwłaszcza analizę świadectw i śladów myśli politycznej ugrupowań ludowych, a także analizę porównawczą, dzięki której można było odnaleźć zarówno w programach partii ludowych, jak i wystąpieniach polityków, wspólną dla wielu, widoczną solidarność między narodami Europy Środkowo-Wschodniej, ale także różnice dotyczące jej implementacji.

Działalność ludowców w opisywanej części Europy dotyczyła głównie uregulowania stosunków społeczno-politycznych i próby nawiązania kontaktów integracyjnych pomiędzy partiami ludowymi (chłopskimi) funkcjonującymi w krajach Europy Środkowo-Wschodniej pod zaborami, a po I wojnie światowej – w państwach niepodległych. Optymalne rozwiązanie widziano w idei wspólnego działania partii chłopskich i kolejno – współpracy państw regionu, powstałych po upadku mocarstw zaborczych. Współdziałanie międzypartyjne miało na celu przygotowanie i ułatwienie przebudowy

¹ Obszar Europy Środkowo-Wschodniej, położony pomiędzy Skandynawią i Morzem Bałtyckim na północy a Morzem Adriatyckim, Czarnym i Śródziemnym na południu oraz między Niemcami na zachodzie a Imperium Rosyjskim na wschodzie, był pod panowaniem cesarstwa niemieckiego, Austro-Węgier, Rosji carskiej i Turcji (Indraszczyk, 2008, s. 12).

państw w tzw. państwa ludowe, z władzą sprawowaną przez chłopów – najliczniejszą grupą obywateli w państwach demokratycznych (Indraszczyk, 2007, s. 29–30).

W artykule poddano analizie myśl i działalność polskich partii ludowych: Stronnictwa Ludowego (od 1903 roku Polskiego Stronnictwa Ludowego), Polskiego Związku Ludowego, Związku Młodej Polski Ludowej, PSL Piast, PSL Wyzwolenie, PSL Lewica, Stronnictwa Chłopskiego i Stronnictwa Ludowego (1931). W kręgu zainteresowań autora artykułu znalazło się także ukazanie poglądów polskiego politycznego ruchu ludowego wobec projektów integracyjnych wysuwanych przez inne podmioty, głównie partie chłopskie.

Granice wyznacza rok 1895 – powstanie pierwszej na ziemiach polskich partii ludowej SL. Cezura początkowa jest umowna, gdyż w artykule znajduje się również analiza zapatrywań na integrację europejską prekursorów polskiego ruchu ludowego. Wybuch II wojny światowej stanowi cezurę końcową.

Struktura agrarna Europy i jej przemiany

Począwszy od XIX wieku dokonywał się stopniowo podział na uprzemysłowioną Europę Zachodnią, gdzie cykl przemian oznaczał przejście od rolnictwa do przemysłu i Europę rolniczą – Środkowo-Wschodnią. Europa Zachodnia przestawiła się na bardziej zyskowne kierunki produkcji, przyznając sobie lukratywną rolę kupca i organizatora. Pozostałej części kontynentu przypadła funkcja dostarczyciela surowców. Po zachodniej stronie Łaby ciągle zmiany, powiązane z przemysłem i kapitałem, podążały w kierunku intensywnej produkcji. Europa Środkowa i Wschodnia stały się „spichlerzem narodów”. Na wschodzie zachodnie kraje rozwijającego się kapitalizmu znalazły „plantacje zbożowe”. Włączenie się gospodarki Europy Środkowo-Wschodniej do gospodarki zachodniej dokonało się na niekorzystnych warunkach dla tej pierwszej, pogłębiała się nierówność i uzależnienie. Efektem było utrwalenie statusu peryferii, pogrążenie ludności chłopskiej w stanie quasi-kolonialnej zależności i jej trwałe zacofanie (Bukraba-Rylska, 2008, s. 74–75).

Narodziny partii chłopskich w Europie Środkowo-Wschodniej

Idea transnarodowego działania ruchów i organizacji chłopskich powstała w Europie jeszcze w połowie XIX wieku, a organizacje rolnicze zaczęły się tworzyć w czasie, gdy skutki rewolucji przemysłowej spychały rolnictwo na dalszy plan. W Europie Zachodniej formułowały się początkowo jako organizacje wielkiej własności ziemskiej, a pod koniec wieku rozszerzyły się na własność średnią, małą i chłopów bezrolnych. Na przełomie XIX i XX wieku na bazie ruchów chłopskich powstawały pierwsze partie ludowe, które były ich polityczną reprezentacją (Indraszczyk, 2008, s. 19–20). W „Europie rolniczej” odgrywały one znacznie poważniejszą rolę niż w państwach Europy uprzemysłowionej. Ich rozwój nastąpił w pierwszej połowie XX wieku. Na ziemiach Europy Środkowo-Wschodniej partie chłopskie, oprócz postulatów „czysto rolniczych”, coraz bardziej eksponowały połączenie trudnej sytuacji chłopów z kwestią niepodległości. Równoległe planowały przyszłość (licząc na niepodległość) swoich państw, które według ich projekcji, tworząc struktury federacyjne, włączyć się miały w proces radykalnej przemiany stosunków międzynarodowych (Skrętek, 2019, s. 116–117; Michałowski, 1999, s. 127).

Polski ruch ludowy należał do najstarszych w Europie Środkowo-Wschodniej ruchów chłopskich. Na jego rozwój miały wpływ różne systemy społeczno-polityczne panujące w trzech państwach zaborczych (Austro-Węgry, Niemcy i Rosja). Ziemie polskie wtłoczone w trzy różne organizmy państwowe wykazywały wyraźną specyfikę działalności stronnictw ludowych. Ludowcy pod zaborem rosyjskim działali w warunkach ostrych represji politycznych. Stronnictwa ludowe pod zaborem pruskim skupiły się na obronie polskiego stanu posiadania. Natomiast rodzący się w Galicji (zabór austriacki), jako pierwszy na ziemiach polskich, ruch ludowy (Związek Stronnictwa Chłopskiego – 1893, Stronnictwo Ludowe – 1895, od 1903 roku – Polskie Stronnictwo Ludowe) korzystał ze znacznych swobód politycznych i narodowych². W sprzyjających warunkach mógł powstać

² Monarchia austriacka w 1867 roku przekształciła się w Austro-Węgry. Z państwa absolutystycznego stała się konstytucyjnym. W konstytucji dla Polaków najważniejszy był punkt trzeci. Postulowano w nim rozszerzenie uprawnień Sejmu Krajowego o prawo organizacji władz administracyjnych i sądowych, kodyfikację prawa karnego i wekslowego oraz

w 1903 roku program PSL, będący programem nowoczesnej partii. W grudniu 1913 roku, po rozłamie w PSL, zostały utworzone dwie partie: PSL Piast i PSL Lewica (Wichmanowski, 2017, s. 7–8).

Partie ludowe powstałe na terenie zaboru pruskiego (Mazurska Partia Ludowa – 1896, Narodowe Stronnictwo Ludowe – 1906, Katolicko-Polska Partia Ludowa – 1912), były otwarte dla wszystkich Polaków zamieszkujących tamte ziemie. Nie uformował się tam taki jak w Galicji ruch ludowy. Wobec rywalizacji polsko-niemieckiej nie było miejsca dla chłopskiego, anty-szlacheckiego antagonizmu. Chłopi nie czuli się dyskryminowani z powodu swego pochodzenia, a polscy ziemianie chętnie z nimi współpracowali na zasadach obopólnych korzyści i partnerstwa. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości partie chłopskie na tych ziemiach zakończyły swą działalność, a ich członkowie zaangażowali się w prace innych polskich ugrupowań. W zaborze rosyjskim pierwszą polityczną organizacją ludową był Polski Związek Ludowy (1904–1907). W 1906 roku powstała tajna organizacja pod nazwą Związek Młodej Polski Ludowej. Do ZMPL przystąpili działacze rozwiązanego PZL (Indraszczyk, 2008, s. 26–27).

Kolejne polskie stronnictwa ludowe powstawały podczas I wojny światowej i w II Rzeczypospolitej. W grudniu 1915 roku nastąpiło połączenie działających w Królestwie Polskim partii ludowych (Związek Chłopski, Związek Ludu Polskiego, Stronnictwo Ludowe) w jedno Polskie Stronnictwo Ludowe, od 1918 roku PSL Wyzwolenie. W niepodległej Polsce liczącymi się partiami ludowymi pozostały PSL Piast i PSL Wyzwolenie, a od 1926 roku – Stronnictwo Chłopskie. Partie te utworzyły w 1931 roku Stronnictwo Ludowe (Wichmanowski, 2019, s. 316–318).

Ruch chłopów czeskich, morawskich i słowackich, nazwany czechosłowackim, zaczął się rozwijać od 1848 roku. W roku 1899 utworzono Czeską Partię Agrarną. W Morawach powstał w 1904 roku Czesko-Morawski Związek Włościański dla Moraw i Śląska, który w 1905 roku połączył się z Czeską Partią Agrarną, tworząc Czechosłowacką Partię Agrarną. Program partii nakierowany był na podnoszenie poziomu życia wsi czeskiej i wzmocnienie

prawo do osobnego funduszu krajowego. Natomiast 4 czerwca 1869 roku język polski stał się w Galicji językiem urzędowym władz administracyjnych i sądownictwa (Łazuga, 2013, s. 31, 89, 92).

roli ruchu chłopskiego. W roku 1911 partia stała się jedną z głównych partii czeskich i wprowadziła do parlamentu wiedeńskiego 36 posłów. Od 1919 roku (w niepodległej Czechosłowacji) partia występowała pod nazwą Republikańska Partia Czechosłowackiej Wsi. W 1920 roku dołączyły do niej dwa stronnictwa z Rusi Podkarpackiej. W 1922 roku połączyła się ze Słowacką Partią Narodową i Chłopską w Republikańską Partię Ludu Wiejskiego i Małorolnego. Partia Republikańska stanowiła główną reprezentację chłopów przez całe dwudziestolecie międzywojenne (Indraszczyk, 2008, s. 27–30).

Na Słowacji władze austriackie i węgierskie prowadziły politykę wynaradawiania. Powstający pod koniec XIX wieku ruch chłopski był równocześnie ruchem narodowym. Pierwszą partią reprezentującą wieś słowacką było Słowackie Stronnictwo Ludowe, powstałe w 1906 roku. Obok SSL powstał Słowacki Związek Chłopski, którego liderem był Milian Hodža.

Ruch chłopski w Bułgarii kształtował się pod wpływem kilku działaczy (Jordan Pekarew, Dimityr Dragiew, Janko Zabunow, Cenko Cerkowski, Aleksandyr Stambolijski). Na kongresie w Plewenie w grudniu 1899 roku utworzono pierwszą ogólnokrajową organizację rolników – Bułgarski Związek Chłopski. W partię polityczną BZCh przekształcił się w 1901 roku. Partia przyjęła nazwę Bułgarski Ludowy Związek Chłopski, którego przywódcą został Stambolijski. BLZCh w kolejnych latach był jedną z głównych sił politycznych Bułgarii, a Stambolijski w latach 1919–1923 stał na czele rządu.

Chorwacka Partia Chłopska powstała w 1904 roku w Zagrzebiu. W programie wysuwała postulat podniesienia poziomu życia wsi, prawa chłopów do ziemi i lasu, a także prawa samostanowienia narodów. W 1908 roku po raz pierwszy uczestniczyła w wyborach do parlamentu budapesztańskiego i wprowadziła do niego swoich posłów. ChPCh była partią narodową, a ruch chłopski utożsamiał się z ruchem narodowym. Nazwę partii zmieniono w 1918 roku na Chorwacką Republikańską Partię Chłopską. Od czasu zakończenia I wojny światowej datuje się okres walki Chorwatów o własną emancypację narodową w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców, a następnie Jugosławii. W roku 1920 partia przekształciła się z czysto agrarnej w narodową.

W Serbii powstawał w 1919 roku Związek Rolników, głoszący radykalne hasła społeczne i utworzenia federacji państw bałkańskich. W 1920 roku doszło do rozłamu w Związku. W 1919 działała również bardzo radykalna

Rolnicza Demokratyczna Partia, która głosiła między innymi hasła nacjonalizacji, samookreślenia narodów oraz sojuszu z ZSRR.

Na Węgrzech przed końcem I wojny światowej nie było samodzielnej partii chłopskiej. W roku 1919 utworzono Krajową Partię Rolników i Drobnych Posiadaczy, która w 1922 roku połączyła się z grupą Zjednoczenia Chrześcijańsko-Demokratycznego w Chrześcijańską Partię Drobnych Posiadaczy, Robotników Rolnych i Mieszczan (Partia Jedności).

W okresie przed I wojną światową powstawały jeszcze partie chłopskie na ziemiach rumuńskich. Kształtowały się na terenie Królestwa Rumunii oraz w Siedmiogrodzie i Besarabii, które należały do Austro-Węgier i Rosji. Pierwszą samodzielną partią chłopską była utworzona w 1905 roku Chłopska Partia Besarabii. Kolejną była Chłopska Partia Starego Królestwa, powołana w 1918 roku. Na rumuńskich ziemiach wchodzących w skład monarchii habsburskiej działała Rumuńska Partia Narodowa z Siedmiogrodu. W roku 1903 wprowadziła swoich posłów do parlamentu węgierskiego. Walczyła o reformę rolną, powszechne prawo wyborcze, a przede wszystkim występowała przeciwko madziaryzacji ziem siedmiogrodzkich i emancypację narodową Rumunów. W Rumunii ruch chłopski był równocześnie ruchem narodowym (Indraszczyk, 2014, s. 34–35). Do połączenia nurtów chłopskich doszło w Rumunii w 1926 roku – powstała Partia Narodowo-Chłopska.

Na terenach państw bałtyckich partie chłopskie uformowały się w latach I wojny światowej lub po jej zakończeniu. Związane to było z przemianami zachodzącymi w Rosji – rewolucją lutową, abdykacją cara, próbą budowania Rosji demokratycznej oraz rewolucją październikową. Na tych terenach ruchy chłopskie kształtowały się wcześniej, już przez cały XIX wiek (Indraszczyk, 2008, s. 36).

W Finlandii partia chłopska została utworzona w 1906 roku. Pierwsza jej nazwa to Partia Ludności Wiejskiej. Głównym postulatem partii była reforma rolna i nadania ziemi na własność. Ruch chłopski w Finlandii był nierozzerwalnie związany z ruchem narodowym – emancypacją polityczną Finów w Rosji i dążeniami niepodległościowymi.

Na ziemiach estońskich dopiero podczas rewolucji 1905–1907 wśród Estończyków rozbudziły się i skonkretyzowały aspiracje narodowe, a w czasie I wojny światowej naród estoński pragnął już niepodległości. Wydarzenia październikowe w Rosji umożliwiły powstanie w 1917 roku Estońskiego

Związku Chłopskiego w północnej Estonii, natomiast w południowej – Estońskiej Partii Ludowej (Indraszczyk, 2008, s. 36–37).

Łotwa była krajem rolniczym z typową ludnością wiejską, 48% ziemi znajdowało się w posiadaniu prywatnych właścicieli (głównie niemieckich „baronów”). Po rewolucji lutowej 1917 roku w Rosji na niezajętych przez Niemców terenach Łotwy zaczęły powstawać rady delegatów robotniczych i żołnierskich. Od września 1917 do lutego 1918 roku wojska niemieckie zajęły całą Łotwę, władzę przejęła Rada Ludowa, która powołała rząd premiera Kārlisa Ulmanisa i 18 listopada 1918 roku proklamowała niepodległość Łotwy. Próbę ustanowienia Radzieckiej Republiki Łotewskiej stłumiono dzięki interwencji niemieckiej w 1919 roku. Po wycofaniu się wojsk niemieckich z Łotwy proklamowano republikę. Przeprowadzona reforma rolna zlikwidowała wielką własność ziemską. We władzach Łotwy do 1934 roku charakterystyczne było to, że w zasadzie dwie partie odgrywały najważniejszą i decyzyjną rolę. Były nimi konserwatywna, pragmatyczna i „narodowa” Łotewska Partia Chłopska oraz Łotewska Socjaldemokratyczna Partia Prac. W 1934 roku Ulmanis, popierany przez bogatych chłopów, dokonał przewrotu, a rozwiązanie wszystkich partii politycznych i związków zawodowych położyło kres rządowi parlamentarnym na Łotwie.

Odradzająca się narodowa Litwa była Litwą chłopską, ludową. Chłopi nie ulegli polonizacji. Ich interesy były reprezentowane początkowo przez różne partie polityczne. Dopiero w 1919 roku powstała samodzielna polityczna organizacja chłopska – Związek Chłopski, zajmująca centrum w litewskim parlamencie.

Partie ludowe w krajach nadbałtyckich nie odegrały większego znaczenia w społeczeństwie chłopskim, ich programy nie stanowiły podstawy do międzynarodowej współpracy partii chłopskich i integracji europejskiej.

Stronnictwa ludowe w monarchiach zaborców były partiami narodowymi, a ruch chłopski utożsamiał się również z narodowym. Partie chłopskie w Europie Środkowo-Wschodniej powstawały w podobnych warunkach. Proces ten wiązał się przede wszystkim z pozycją chłopów w systemach społeczno-politycznych krajów i ich dążeniami do zmian. Łączyła je podobna działalność, doświadczenia historyczne, a także walka o niepodległość narodów i ojczyzn. Spoiwem była również wspólnota „wroga”, którym były państwa zaborcze. Propanstwowa identyfikacja chłopów klarowała

się przez cały XIX wiek, ponieważ włościanie w większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej byli społecznymi i politycznymi „sierotami”. Należało ukształtować u nich tożsamość narodową.

Dla polityków ruchu ludowego fundamentem społeczeństwa i narodu byli chłopci, którzy byli inspiracją dla koncepcji i działań. Już w pierwszym okresie powstawania partii ludowych w programach zostały zarysowane kwestie niepodległości oraz ściśle z nią zespolona idea społecznego wyzwolenia chłopów i uczynienia ich pełnoprawnymi obywatelami. Politycy ludowi uważali, że rola chłopów nie była adekwatna do miejsca, jakie zajmowali w społeczeństwie. Byli przeciwni sytuacji, w której ludu wiejskiego w swej większości nie uważano za pełnoprawnych członków narodu. Z niepodległym państwem i ustrojem demokratycznym partii ludowe wiązały realizację ludowładztwa, gdzie lud byłby podmiotem władzy. Ponieważ chłopci w Europie Środkowo-Wschodniej stanowili $\frac{3}{4}$ społeczeństwa, to oni w większości mieli sprawować władzę. Prawie wszystkie środowiska polityczne mające w programach niepodległość swoich krajów wiązały ją z włączeniem chłopów w czynne życie narodowe. Proces ten był warunkowany poziomem ich oświaty, zamożności i cywilizacji. Aż do 1918 roku ludowcy polscy mieli podobne priorytety programowe jak liderzy partii chłopskich na pozostałych ziemiach europejskich pod zaborami. Pomimo że istniało wiele punktów wspólnych w postulatach programowych, w pierwszych latach XX wieku nie dochodziło jeszcze do masowej współpracy. Na przełomie XIX i XX wieku do programów wprowadzono postulaty ogólnonarodowe. Początkowo były to żądania poszerzenia bądź nadania krajom autonomii, a w latach poprzedzających I wojnę światową większość tych żądań dotyczyła uzyskania niepodległości (Indraszczyk, 2008, s. 44).

Postulaty federalizmu w programach polskich partii ludowych

Do końca I wojny światowej punktem wyjścia dla stanowiska polskich polityków ludowych, obok poprawy warunków społecznych, była obrona praw narodowych Polaków we wszystkich zaborach. Zainteresowaniem obejmowali także sytuację innych narodów zamieszkujących Rzeczpospolitą

przedzobiorową: Litwinów i Rusinów. W koncepcjach ludowców istniało tworzenie przymierzy, federacji lub związków przez narody zamieszkujące Europę Środkowo-Wschodnią o zbliżonej sytuacji społeczno-politycznej, zagrożonych wspólnym niebezpieczeństwem. Idea federalistyczna obecna była już w myśli politycznej Bolesława Wysłoucha i Karola Lewakowskiego, pionierów polskiego ruchu ludowego (Wysłouch, 1897, s. 547–548). Dla Wysłoucha optymalną formą istnienia ludzkości miała być wspólna forma polityczna (w dalekim ideale), która gwarantowałaby pełną swobodę narodowościową, zapewniała ludzkości bezpieczeństwo, bo nie byłoby powodów do wojen, które są prowadzone na tle sporów między państwami oraz narodami (Indraszczyk, 2014, s. 43). Wysłouch w *Szkicach programowych* napisał, że docelowym efektem rozwoju narodów będzie wspólna Rzeczpospolita, a państwa narodowe miały być etapem w rozwoju cywilizacyjnym (Wysłouch, 1886, s. 41).

W rozważaniach Karola Lewakowskiego również zaistniał temat europejskiej integracji. Lewakowski był posłem do austriackiej Rady Państwa. W działalności parlamentarnej domagał się zwiększenia autonomii Galicji w ramach Austro-Węgier, a równocześnie poruszał problematykę federacyjną. Wysuwał postulat zrównania praw Polaków z prawami przysługującymi Węgom. Monarchię austro-węgierską uważał za klasyczne państwo wielonarodowościowe. Domagał się równouprawnienia wszystkich narodowości zamieszkujących Austro-Węgry. Był zwolennikiem niepodległego państwa polskiego, ale równocześnie zdawał sobie sprawę, że w tamtym czasie „niepodległość” była bardzo odległa (Indraszczyk, 2014, s. 45–47).

W programie PSL z 1903 roku, podkreślając równość między narodami polskim, ruskim i litewskim, zamieszkującymi ziemie dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stwierdzono:

W stosunku do innych narodów, zaludniających te same co i my ziemie, nie odstąpimy od zasady sprawiedliwości, która wymaga aby żywiły polski, ruski i litewski w zakresie uprawnień politycznych stały na równi. Snujemy tedy myśl rządu narodowego (...), który głosił równe prawa Litwy i Rusi z Koroną i zapewniał nie jednemu, ale wszystkim trzem ludom zupełną swobodę narodowościowego rozwoju (*Program Polskiego Stronnictwa Ludowego w Galicji – Rzeszów, 1903, s. 76*).

Można tu doszukiwać się postulatów federacji lub związku trzech państw niepodległych – polskiego, litewskiego i ukraińskiego.

W programie Młodej Polski Ludowej z roku 1907 oznajmiono, że

Federacje (związki) ludów, zamieszkujących terytoria zaborców Polski – to program ludów uciśnionych – zatem i Polski – najistotniejszy na dzień najbliższy. (...) dadzą im możliwość zjednoczonymi siłami łatwego rozbicia imperializmu zaborców. (...) Polacy, Litwini, Rusini, Czesi, Kroaci, Słowenci, Finlandczycy, Łotysze, Gruzini, Ormianie, Tatarzy itd. przez federację osiągną prawo do niepodległego rozwoju wewnętrznego i ich bytu narodowego. Federacja (wszechzwiązek) ludów Europy da możliwość narodom Europy zjednoczonymi siłami osiągnięcia najwyższych zadań dziejowych ludzkości (*Program pt. „Związek Młodej Polski” opracowany przez grupę ludowców skupionych wokół pisma „Siewba”, 1907, s. 237*).

W programach polskich partii ludowych głoszone hasło idealizowanej unii Polski, Litwy i Rusi, która „włączy się w proces przemiany stosunków międzynarodowych”. Pierwszy etap budowania struktur ponadnarodowych w Europie miał polegać na przywróceniu związku tych państw sprzed zaborów, następny – na zbudowaniu federacji ludów zamieszkujących terytoria zaborców, a tym samym „rozbicia zjednoczonymi siłami imperializmu zaborców”. Kolejny, ostatni etap, miała stanowić federacja narodów i państw Europy (Michałowski, 1999, s. 128–129).

Koncepcje przekształcenia Austro-Węgier w państwo wielonarodowe

Główną formą kontaktów poszczególnych polityków ludowych z różnych krajów były spotkania w parlamentach zaborców. W Wiedniu spotykali się ludowcy spod zaboru austriackiego. Polscy ludowcy byli trwałym składnikiem galicyjskiego życia politycznego. Podjęcie współpracy ułatwiały podobieństwa programowe. Spotkania odbywały się niejednokrotnie przy okazji różnych uroczystości. Na przykład w Pradze w maju 1918 roku z okazji

pięćdziesięciolecia powstania Teatru Narodowego gościli na zaproszenie czeskich agrarystów między innymi polscy politycy ludowi: Wincenty Witos i Władysław Tetmajer. Uroczystość była „przykrywką” narodowej akcji Czechów i Słowaków, dążących do uzyskania własnego państwa. Jubileusz był równocześnie kontynuacją Kongresu Narodów Słowiańskich, który odbył się w kwietniu 1918 roku w Rzymie. W Radzie Państwa ludowcy polscy pozytywnie odnosili się do działań tzw. Unii Słowiańskiej³. W słowiańskich spotkaniach brali udział wraz z Witosem politycy ludowi: Włodzimierz Tetmajer i Władysław Długosz (Witos, 1918, s. 414–415). Natomiast w Sejmie budapeszteńskim spotykali się posłowie węgierscy, słowaccy, chorwaccy i reprezentujący ludność rumuńską Siedmiogrodu. Wśród nich byli politycy i liderzy chłopski, którzy od dłuższego czasu współpracowali ze sobą (Turkowski, 2019, s. 28, 30–31, 36–37). Również w Dumie rosyjskiej była możliwość kontaktów. Po rewolucji z lat 1905–1907 znaleźli się w niej przedstawiciele ludowców z imperium rosyjskiego. Z uwagi na bardzo ograniczone kompetencje Dumy i politykę carów współpraca była minimalna w porównaniu z działalnością w parlamentach austro-węgierskich (Chwalba, 2001, s. 378–380).

Polacy spod zaboru pruskiego korzystali z drogi parlamentarnej jako formy obrony praw polskich. W sprawach dotyczących Polaków decydujące znaczenie miał pruski Landtag. Od 1848 roku Polacy mieli w nim stałą reprezentację, skupioną w Kole Polskim. Koło zajmowało głównie stanowisko we własnych sprawach, gdy istniała potrzeba wyrażenia sprzeciwu wobec antypolskiego kursu rządu (Chwalba, 2001, s. 447–448).

Pod zaborem austriackim znaczne swobody polityczne i narodowe gwarantowała konstytucja z 21 grudnia 1867 roku (Łazuga, 2013, s. 31). Ludowcy działali legalnie, brali udział w parlamentarnych kampaniach wyborczych i wyborach do wiedeńskiej Rady Państwa. Jednym z ważnych, wspólnych problemów była kwestia uregulowania roszczeń niepodległościowych i narodowych w monarchii austro-węgierskiej. Na początku XX wieku pojawiły się projekty, niektóre popierane również przez polskich posłów, dotyczące przekształcenia Austro-Węgier w państwo wielonarodowościowe. Wśród

³ Unia Słowiańska – porozumienie stronnictw czeskich, słoweńskich i chorwackich na gruncie obrony przed Niemcami i germanizacją.

licznych koncepcji najszerza proponowała utworzenie federacji z piętnastoma autonomicznymi częściami, wspólnym centralnym parlamentem, rządem, polityką zagraniczną, obrony, finansami, prawem, z urzędowym językiem niemieckim. Federacja narodów miała być utrzymana w formie monarchii federalistycznej, z Habsburgami na tronie. Projekt nie uzyskał szerszej akceptacji. Polaków nie zadowalał podział Galicji. Galicja Zachodnia zostałaby przesunięta na zachód, a po stronie Galicji Wschodniej – ukraińskiej, pozostałyby duże skupiska Polaków⁴. Na stałe do myśli politycznej galicyjskich ludowców, weszło jednak wyodrębnienie Galicji jako trzeciego członu monarchii Habsburgów, jej wewnętrzna samodzielność i odrębność prawna. Politycy ludowi występowali z postulatami zrównania Galicji z Austrią i Węgrami, dodając przyłączenie do Galicji Królestwa Polskiego.

PSL swą myślą polityczną obejmowało nie tylko Polaków, ale całość stosunków w Austro-Węgrzech i domagało się autonomii dla wszystkich narodowości. Postulat federacji Austro-Węgier spotkał się z oporem ze strony niektórych grup społeczno-politycznych, w szczególności konserwatystów. Zainteresowanie koncepcją okazały wszystkie polskie grupy w Radzie Państwa dopiero podczas I wojny światowej.

Przy okazji kampanii wyborczej do Rady Państwa w Wiedniu, w odezwie wyborczej PSL z 1907 roku napisano:

Nie chcemy odosobnienia Austrii, ale chcemy, by ona weszła w sojusz z narodami wolnymi i wolność miłującymi, by porozumiała się z postępowymi krajami Europy wschodniej. Wtedy nie tylko przyniesiemy pomoc naszym braciom, ujarzmionym w Prusiech i Rosji, nie tylko pomożemy rozszerzeniu się sprawiedliwości w całej Europie, ale ze zbliżenia się tego do ognisk wolności, wielkie smugi swobody rozleją się po naszej własnej ziemi (*Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego*, 1907, s. 105).

Już wcześniej powtarzającym się w programach i odezwach PSL było między innymi żądanie „usamodzielnienia Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim do granic, zakreślonych wnioskiem

⁴ Szerzej na temat koncepcji przekształcenia Austro-Węgier w państwo wielonarodowe pisał m.in. Arkadiusz Indraszczyk (2014).

sejmowym Franciszka Smolki z dnia 22 sierpnia 1868 roku, to jest takiego stanowiska w monarchii, jakie ma królestwo węgierskie” (*Program Polskiego Stronnictwa Ludowego w Galicji*, 1903, s. 78). Koncepcje przekształcenia Austro-Węgier w państwo wielonarodowe wynikały z ówczesnej tendencji porozumienia się narodów wchodzących w skład monarchii habsburskiej i uzyskania przez nie w ramach tej monarchii statusu takiego, jaki uzyskali Węgrzy. Prace nad takim rozwiązaniem trwały do 1914 roku, aż do wybuchu wojny. W okresie wojny wcześniej rozbudzone ambicje narodowe zostały pogłębione i politycy ludowi krajów pod zaborem włączyli się w ogólnonarodową działalność niepodległościową.

Możliwość wybuchu konfliktu zbrojnego pomiędzy mocarstwami zaborczymi dawała narodom uciśnionym nadzieję na „wybicie się” na niepodległość. Wśród działaczy ruchu ludowego zarówno w Galicji, jak i w Królestwie Polskim istniało przeświadczenie, że w razie zwycięstwa Austrii aktualne byłoby połączenie ziem zaboru rosyjskiego z Galicją pod panowaniem Habsburgów. Podkreślano, że państwo to, ze względu na prawa konstytucyjne obowiązujące w monarchii habsburskiej, dawało nadzieję na pozytywne rozwiązanie sprawy polskiej. Polscy politycy ludowi wzywali do jednoczenia wysiłków wokół tworzenia ruchu zbrojnego i oparcia go na Austrii przeciw Rosji. Równocześnie za znaczące uważali pielęgnowanie idei niepodległości wśród chłopów i przygotowanie ich do udziału w czynie zbrojnym, a następnie budowania suwerennego państwa (Wichmanowski, 2010, s. 35).

Idee jednoczenia Słowian

Jedną z idei mających na celu zjednoczenie Słowian był panslawizm. Po raz pierwszy użyto tego hasła w połowie XIX wieku na oznaczenie jedności kulturowo-językowej ludów słowiańskich. Wyróżniano trzy grupy panslawizmu: 1) idee jednoczenia południowych i zachodnich Słowian – występowano przeciw austriackim i węgierskim wpływom na Bałkanach; 2) rosyjskocentryczne idee panslawistyczne – Słowianie mieliby się koncentrować wokół Rosji; z tej grupy twórcy wyłączyli Polaków; 3) wywodząca się głównie z terenów polskich, czeskich i słowackich środkowoeuropejska idea panslawistyczna, której autorzy uważali, że tamte regiony były centrum Słowiańszczyzny.

Koncepcję reprezentowali polscy i czescy ludowcy w pierwszej połowie XX wieku. W wiedeńskiej Radzie Państwa posłowie ludowi pozytywnie odnosili się do tej idei zawierającej hasła obrony przed Niemcami.

Koncepcją łączącą idee panslawizmu środkowoeuropejskiego i rosyjskiego (bez dominacji Rosji) był neoslawizm. Powstał w latach 1904–1905 podczas zmieniającej się sytuacji politycznej w Rosji. Celem było tworzenie wspólnoty Słowian przed zagrożeniem ze strony Niemiec, Austro-Węgier i Turcji. Inicjatorami ruchu byli działacze czescy. Występował w kontrze do niemieckiej *Mitteleuropy*⁵. Ruch neosłowiański został dostrzeżony przez ludowców zarówno z Galicji, jak i z Królestwa Polskiego. Nie zajęli jednak jednoznacznego stanowiska w sprawie neoslawizmu. Polscy ludowcy wycofali się z udziału w ruchu, gdy w cesarstwie rosyjskim odstąpiono od realizacji ustępstw względem Polaków. Popierali w Wiedniu utworzenie Unii Słowiańskiej. Integracja Słowiańszczyzny nie znalazła ostatecznie miejsca w myśli politycznej ówczesnego PSL. W Polsce niepodległym zwolennikiem ruchu był ks. płk Józef Panaś – jeden z przywódców ruchu ludowego na Pomorzu w latach 30. Popierał on ideę utworzenia związku słowiańskiego z ZSRR. Uważał, że taki związek gwarantowałby bezpieczeństwo państw słowiańskich przed agresją imperializmu niemieckiego. Koncepcję popierał inny działacz ludowy, także z Pomorza – Wiktor Kulerski (Indraszczyk, 2004, s. 70, 84–88).

Wielka Wojna i zmiany na mapie politycznej Europy⁶

Przebieg wydarzeń na arenie międzynarodowej podczas i po I wojnie światowej nie potwierdził jednak optymizmu polityków ludowych co do możliwości zbudowania związku państw w Europie Środkowo-Wschodniej. Pomiędzy państwami regionu trwały spory terytorialne. Plany integracyjne polskich polityków ludowych dotyczyły ziem narodów sprzed pierwszego

⁵ Mitteleuropa – program integracji Europy Środkowej pod przywództwem politycznym Niemiec, zawarty w opublikowanej w 1915 roku książce Friedricha Neumanna *Mitteleuropa*.

⁶ Po I wojnie światowej na mapie Europy Środkowo-Wschodniej znalazły się Albania, Bułgaria, Rumunia, Austria, Czechosłowacja, Estonia, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (od 1929 roku Królestwo Jugosławii), Litwa, Łotwa, Polska i Węgry. Nie uzyskały niepodległości Białoruś i Ukraina.

rozbioru Rzeczypospolitej i opierały się na przekonaniu, że klucz do działania winien się znajdować w polskich rękach. Duży problem przedstawiało określenie polskich granic wschodnich. Polityczny ruch ludowy nie był zgodny. Rozwinęły się dwie koncepcje: federacyjna i inkorporacyjna. Chodziło bowiem o model rozwiązania kwestii tzw. Kresów Wschodnich. Pierwsza, związana z grupą Piłsudskiego, zakładała powstanie państw narodowych na wschodzie i ich federację z Polską przeciw Rosji. Program inkorporacyjny reprezentowała narodowa demokracja, która głosiła postulat bezpośredniego włączenia w obszar państwa polskiego ziem wschodnich. PSL Piast nie posiadało własnej koncepcji (było bliższe koncepcji inkorporacyjnej). Pozostałe partie skłaniały się ku federacji. Tymczasem już pod koniec wojny nasiliły się tendencje narodowo-państwowe wśród ukraińskiej ludności w Małopolsce Wschodniej. Powstały we Lwowie Ukraiński Komitet Narodowy podsycił antypolskie nastroje. W różnych regionach Małopolski Wschodniej toczyły się walki polsko-ukraińskie (Wichmanowski, 2017, s. 314–315).

Idealizowana unia Polski, Litwy i Rusi, znajdująca swoje miejsce w programach polskich stronnictw ludowych sprzed I wojny światowej, po roku 1918 straciła rację bytu. Sytuacja polityczna w Europie Środkowo-Wschodniej, po zmianie na mapie regionu i powstaniu niepodległych państw, utwierdziła polityków ludowych w przekonaniu, że tworzenie „związku ludów” było utopią.

Bardzo bliskie wydawały się w okresie zaborów relacje z Czechami. Polscy ludowcy darzyli dużą sympatią czeskich agrariuszy, z którymi łączyła ich przyjaźń i współpraca. Na początku XX wieku nastąpił szybki rozwój Czeskiej Partii Agrarnej. Osiągnięcia gospodarcze czeskich agrariuszy przyjeżdżali oglądać chłopci z terenów ościennych, m.in. z ziem polskich – Galicji i Królestwa Polskiego. Polityczny ruch chłopski, ogólnie nazwany czechosłowackim, powstawał na ziemiach czeskich, słowackich i morawskich. Na przełomie lat 1918/1919 przedstawiciele partii agrarnej znaleźli się w ścisłym kierownictwie państwa czechosłowackiego (Indraszczyk, 2008, s. 27–30). Pod koniec i po I wojnie światowej wzajemne relacje polsko-czeskie przekształciły się w poważny spór o granice (Witos, 1990, s. 59). Wizje integracyjne nie zostały jednak zarzucone. Po zakończeniu I wojny światowej nastąpił dynamiczny rozwój ruchów chłopskich w Europie Środkowo-Wschodniej i stał się inspiracją do stworzenia międzynarodowej organizacji ludowej, która

zrzeszałyby partie poszukujące wspólnej płaszczyzny współpracy. W tamtym czasie w kilku państwach liderzy partii chłopskich stali na czele rządów: w Czechosłowacji, Bułgarii i Polsce (Turkowski, 2019, s. 38).

Po roku 1918 Europa nie była kontynentem spokojnym. Nadal nad nią ciążyło widmo wojny, potęgowane agresywną polityką ZSRR i Niemiec. Na zjeździe PSL (Wyzwolenie) w styczniu 1918 roku Stronnictwo w przyjętych uchwałach stwierdziło:

Jako najlepsze zabezpieczenie Polski i Litwy od drapieżnych sąsiadów, Zjazd widzi nieprzymuszone z wzajemnej miłości i zrozumienia się płynące, połączenie tych dwóch wolnych państw na podstawach zupełnej równości i sprawiedliwości oparte. Zorganizowane w PSL włościanstwo polskie, (...) wyciąga dłoń do bratnich ludów Litwę zamieszkujących, pragnąc odnowić węzły serdecznej przyjaźni, jakie ojców naszych łączyły (*Uchwały przyjęte na Walnym Zjeździe PSL w Królestwie Polskim w sprawie Państwa Polskiego, Litwy...*, 1918, s. 453).

Lider PSL Wyzwolenie Stanisław Thugutt podkreślał, że Polska musi zawiązać sojusz z narodami, które znajdowały się w takiej samej sytuacji politycznej, ponieważ „Poprzeć nas mogą małe narody: Litwa, Ukraina, Łotwa, Estonia, Finlandia, zagrożone od Rosji i Niemiec”. Uważał, że tak powstały związek będzie zaporą dla ekspansji rosyjskiej (Wójcik, 1992, s. 236). Rada Naczelna PSL Wyzwolenie 31 sierpnia 1919 roku przyjęła rezolucję: „(...) lud polski powita z najszczerzym sercem powstanie samodzielnych państw, założonych przez ludy uwolnione z niewoli rosyjskiej (...) znajdzie drogę do porozumienia z tymi państwami i związku z nimi” (Indraszczyk, 2014, s. 81).

Kolejna ludowa partia – PSL Piast – w programie z 1919 roku zamieściła zapis: „Co do narodów ościennych PSL, uznając w całej pełni prawo samostanowienia narodów, dążyć będzie do unii lub federacji z sąsiednimi, bratnimi narodami dla wspólnej pracy nad utrwaleniem własnej oraz ich niepodległości i rozwoju” (*Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast*, 1919, s. 26).

Podobnie głosiło PSL Lewica w programie z 1919 roku: „(...) odnośnie do naszych sąsiadów PSL dążyć będzie do spełniania Zygmuntofskiej idei unii z innymi bratnimi republikami, dla obrony czy to przed imperializmem

(zaborczością) niemieckim, czy rosyjskim” (*Deklaracja i program Polskiego Stronnictwa Ludowego Lewica*, 1919, s. 20).

Próby realizacji współpracy partii chłopskich w powojennej Europie

Podobieństwa między partiami ludowymi w Europie Środkowo-Wschodniej, związane zarówno z okolicznościami powstania, jak i doświadczeniami politycznymi oraz pewnym kanonem wartości programowych, stanowiły podstawę dla rozwinięcia międzynarodowej współpracy partii. Po raz pierwszy z taką inicjatywą wystąpił Aleksandyr Stambolijski – lider Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego, premier Bułgarii od 2 października 1919 roku. Stambolijski myślał o utworzeniu w Europie dwóch wielkich państw słowiańskich: jednego na południu pod przewodnictwem Bułgarii, a na północy – z Polską na czele (Witos, 1990, s. 243). Widział przyszłość państw Europy Środkowo-Wschodniej, w których rządy sprawowałyby polityczne reprezentacje chłopów. Dla osiągnięcia tej idei szukał wsparcia w partiach chłopskich regionu. Z nadzieją spoglądał na ruchy ludowe w Polsce, Czechosłowacji, Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Zakładał, że jeżeli w tych państwach władzę będą sprawować partie chłopskie, to ich wspólnym interesem będzie współpraca. Projekt utworzenia międzynarodowej organizacji partii ludowych trafił na podatny grunt. Na początku 1920 roku zostały zacieśnione kontakty między partyjnymi liderami Bułgarii i Czechosłowacji. Stambolijski przedstawił swój plan także Wincentemu Witosowi. W polskim ruchu ludowym został przyjęty dość sceptycznie i nie znalazł poważnego odzewu. W tamtym czasie w Polsce walczącej jeszcze o granice sprawy tworzenia organizacji ponadnarodowych schodziły na dalszy plan (Indraszczyk, 2007, s. 29–30; Koseski, 2007, s. 148; Wichmanowski, 2017, s. 316–329).

W PSL Piast myśl o potrzebie międzynarodowej organizacji partii chłopskich w Europie dojrzała w 1921 roku. Na Kongresie Stronnictwa w kwietniu 1921 roku przyjęto rezolucję zatytułowaną *Międzynarodowa organizacja chłopska*, o następującej treści:

Kongres PSL, uznając korzyści, wynikające ze skoordynowania organizacji warstw społecznych, dającego możliwość skuteczniejszej obrony interesów

i realizowania dążeń danej warstwy, poleca Prezydium PSL baczne śledzenie akcji, podjętej już przez organizacje ludowe w państwach sąsiednich, a zmierzające do stworzenia międzynarodowej organizacji chłopskiej“ (Redakcja, 1921a, s. 5).

Redakcja „Piasta” – organu prasowego PSL Piast – zamieściła w jednym z numerów artykuł o Bułgarskim Ludowym Związku Chłopskim i stosunkach rolniczych w Bułgarii, a w październiku 1921 roku opublikowano z kolei artykuł *Międzynarodówka Chłopska*, w którym autor wskazywał na potrzebę utworzenia organizacji stronnictw ludowych na świecie. Organizacja ta miałaby „(...) wspomagać i koordynować walkę ruchu ludowego o oświatę, prawa i godność chłopską, o nowe lepsze stosunki na świecie (Redakcja, 1921b, s. 6–7; Turk, 1921, s. 5; Koseski, 2007, s. 150–151).

Międzynarodowe Biuro Agrarne

Międzynarodowe Biuro Agrarne zostało zorganizowane w latach 1921–1923. Czeši i Bułgarzy intensywnie zabiegali o udział w nim Polaków. Polski ruch ludowy był ważny z ideologicznych przesłanek; skoro organizowana instytucja miała konsolidować chłopów przeciw bolszewizmowi, nie mogło zabraknąć w niej pogromców bolszewików znad Wisły z 1920 roku. Ponadto, pozostawienie poza międzynarodową organizacją chłopskiej partii z Polski, reprezentującej wielomilionowe rzesze polskich chłopów, mogłoby już na wstępie deprecjonować MBA (Indraszczyk, 2008, s. 53). Do twórców MBA został zaliczony również Witos. Jego udział należy przyjąć jednak jako formalny, ponieważ nie włączył się do rozmów prowadzonych przez Stambolijskiego i Antonina Švehla. Na początku do MBA należały cztery partie chłopskie: Republikańska Partia Ludu Wiejskiego i Małorolnego z Czechosłowacji (tak zwana Partia Agrarna), Bułgarski Ludowy Związek Chłopski, serbski Związek Rolników i Polskie Stronnictwo Ludowe Piast. W idei MBA upatrywano zaczątku procesu współpracy i jednoczenia Słowian (Chrobak, 2019, s. 87; Podstawski, 2007, s. 181; Wichmanowski, 2019, s. 137).

Wspólnota słowiańska nie była jedynym kryterium pomagającym integracji. W regionie znajdowało się kilka państw rolniczych, których partie chłopskie były członkami MBA, a które nie były państwami słowiańskimi.

Na północy znajdowały się republiki bałtyckie: Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia, na południu Rumunia, Węgry, oddzielające Słowian południowych, czy Grecja. Zakładano możliwość powstania federacji państw bałtyckich, państw środkowoeuropejskich oraz południowoeuropejskich w różnych konfiguracjach. Utrwalanie demokracji agrarnych pozostało jedynie w sferze propagandy (Indraszczyk, 2008, s. 74).

Kolejne projekty integracji

W latach 20. XX wieku w myśli politycznej polskich ludowców pogłębiła się konieczność tworzenia przymierzy, związków czy federacji państw przez narody zbliżone położeniem geograficznym, historią, stosunkami gospodarczymi oraz wspólnym zagrożeniem ze strony Niemiec i Rosji.

Projekty piastowców z okresu międzywojennego, dotyczące państwa polskiego i jego roli wśród państw Europy Środkowo-Wschodniej, polegały na poszukiwaniu porozumienia z ościennymi narodami i wskazywały na możliwość tworzenia związków państw. W poglądach Stronnictwa Rzeczpospolita jawiła się jako państwo kreujące politykę Europy Środkowo-Wschodniej i stabilizujące stosunki tego regionu. Aktywność taką, zdaniem polityków PSL Piast, wymuszały niezależne czynniki, w tym geopolityka. Stanowisko ludowców z Piasta determinowała koncepcja dwóch wrogów, Rosji i Niemiec oraz neutralizacja zagrożenia przez utworzenie sieci sojuszy państw położonych na obszarze tzw. Międzymorza (Redakcja, 1924, s. 5; Wichmanowski, 2017, s. 350).

W programie PSL Piast z 1926 roku odnośnie do integracji zamieszczono ogólną deklarację: „PSL Piast dążyć będzie do porozumienia i współpracy z rolnikami innych państw i narodów w interesie pokoju i ładu międzynarodowego oraz podniesienia wytwórczości, a tym samym gospodarczej odbudowy świata” (*Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast*, 1926, s. 225).

W programie PSL Wyzwolenie z marca 1921 roku, w przeciwieństwie do wcześniejszych deklaracji polskich stronnictw ludowych, które dotyczyły w zasadzie głównie sąsiadów, stosunki „braterskiej życzliwości” miały łączyć Polskę z państwami powstałymi na gruzach państw dawnych zaborców, natomiast „(...) z państwami (...), leżącymi na obszarze dawnego Księstwa Litewskiego – związek jak najściślejszy. Żadnemu jednak z tych

państw Polska nie powinna przyjaźni swej ani związku ze sobą narzucać przymusem” (*Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie*, 1921, s. 49). W następnych latach politycy PSL Wyzwolenie nadal opowiadali się za związkiem państw pod przewodnictwem Polski jako państwa największego w regionie. Impulsem była wysunięta przez Estończyków w końcowej fazie I wojny światowej i podjęta przez polską dyplomację koncepcja Związku Bałtyckiego z udziałem Polski, Finlandii, Łotwy i Estonii. Pomysł poparli politycy PSL Wyzwolenie, m.in. Stanisław Thugutt i Eustachy Rudziński. Podpisany w 1922 roku międzynarodowy układ nie został jednak ratyfikowany. Pod koniec lat 20. XX wieku S. Thugutt podkreślił w jednym z artykułów, że koniecznym jest wspólne, ponadpaństwowe przeciwstawianie się państw środkowoeuropejskich zagrożeniom od strony komunistycznego Związku Radzieckiego i budujących swą potęgę, rewizjonistycznym Niemcom (Indraszczuk, 2014, s. 83–84; Redakcja, 1923a, s. 5; 1923b, s. 3–4).

Polskie Stronnictwo Ludowe Wyzwolenie i Jedność Ludowa głosiło w 1925 roku, że

(...) dążyć będzie do nawiązania i utrzymywania stałych stosunków z organizacjami chłopskimi i demokracją innych państw i narodów, a to celem pogłębienia wspólnej ideologii demokratycznej, wspólnej obrony ustroju demokratycznego, wspólnych dążeń gospodarczego rozwoju wsi, nadto celem usuwania nieporozumień lub walk między narodami – przez wzajemne poznawanie się i współdziałanie (*Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie i Jedność Ludowa*, 1925, s. 118–119).

W uchwałach Rady Naczelnej Stronnictwa Chłopskiego z marca 1926 roku objęto planem federacji już całą Europę. „Przez utworzenie drogą dobrowolnego porozumienia Stanów Zjednoczonych Europy, zabezpieczony będzie najlepiej pokój świata, który jest głównym celem polityki chłopskiej” (*Uchwały Rady Naczelnej Stronnictwa Chłopskiego*, 1926, s. 188). Podczas Kongresu SCh, który odbył się w czerwcu 1927 roku, podkreślono:

Gwarancje pokoju w Europie muszą być równe i pewne dla wszystkich państw, wielkich i małych, bo tylko powszechne i zupełne bezpieczeństwo uczyni możliwym ogólne rozbrojenie, a przynajmniej zmniejszenie zbrojeń,

które są zmorą ludzkości. Rozkwit i dobrobyt Europie zapewni atoli dopiero stworzenie Stanów Zjednoczonych Europy na kształt Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. (...) W interesie klasy chłopskiej leży także ogólnoeuropejskie chłopskie porozumienie na tle obrony swych klasowych interesów oraz w walce z reakcją, występującą w różnych krajach pod różnymi postaciami, ale mającą wszędzie jeden cel, a mianowicie ujarzmienie i wyzysk mas pracujących (*Uchwały Kongresu Stronnictwa Chłopskiego w sprawie polityki zagranicznej, ustroju państwa i sytuacji w ruchu ludowym*, 1927, s. 253).

Idea Stanów Zjednoczonych Europy była rozpatrywana również przez Richarda Coudenhove-Kalergiego – inicjatora ruchu paneuropejskiego. W roku 1929 przedstawił propozycję zintegrowania Europy od Atlantyku aż do granic ZSRR. Wykluczył z niej ZSRR jako państwo niedemokratyczne i Wielką Brytanię – imperium kolonialne, których interesy zagrażały Europie. Paneuropa neutralizowałaby na kontynencie wpływy Stanów Zjednoczonych Ameryki (Panameryki), ZSRR, Wielkiej Brytanii i dalekowschodniej Azji. Paneuropa miała być federacją w ramach Ligi Narodów, której podstawą byłaby współpraca Niemiec i Francji jako głównych członków Zjednoczonej Europy. Do historii idei integracyjnych weszły również plany Aristide Brianda, który przedstawił projekt Unii Federalnej o nazwie Stany Zjednoczone Europy. Głównymi państwami Unii miały być Francja, Niemcy i Wielka Brytania (Indraszczyk, 2014, s. 90–92). Idee Stanów Zjednoczonych Europy nie zostały zrealizowane głównie z powodu poważnych rozbieżności pomiędzy interesami państw europejskich. Sch śledziło i popierało projekt Brianda. Według polityków Sch, elementem łączącym państwa europejskie byli chłopi, którzy stanowili większość ich narodów. To międzynarodowa solidarność chłopów, zdaniem Sch, stanowiła szansę dla pokoju w Europie.

Zarówno PSL Piast, jak i PSL Wyzwolenie odnotowały w swoich organach prasowych propozycję Brianda, komentując ją jako dowód dążeń niemieckich do rewindykacji ładu wersalskiego, a w szczególności granic z Polską. PSL Piast w inicjatywie SZE nie dostrzegало możliwości zabezpieczenia interesów Polski oraz bezpieczeństwa zbiorowego w Europie. Podobnie do projektu SZE podeszło PSL Wyzwolenie. Brak szerszych komentarzy w „Piaście” i „Wyzwoleniu” tłumaczy fakt, że w tamtym czasie ludowcy zaangażowani byli w walkę z sanacją.

Po połączeniu polskiego ruchu ludowego w programie Stronnictwa Ludowego z 15 marca 1931 roku w kwestii idei integracyjnej napisano ogólnikowo: „(...) Stronnictwo Ludowe dążyć będzie do porozumienia i współpracy z rolnikami innych państw i narodów w interesie pokoju i ładu międzynarodowego oraz podniesienia wytwórczości, a tym samym gospodarczej odbudowy świata” (*Program Stronnictwa Ludowego*, 1931, s. 21–22). W kolejnych latach w kwestii integracji Europy Środkowo-Wschodniej w programach Stronnictwa nie nastąpiły żadne zmiany.

Integracja europejska w koncepcjach Stanisława Thugutta i Jerzego Kuncewicza

Ludowych wizji integracyjnych nie wyczerpują zawarte w programach partii i enuncjacjach prasowych postulaty i opinie. Dopełnieniem są indywidualne rozważania działaczy i polskich polityków ludowych. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują pomysły Stanisława Thugutta i Jerzego Kuncewicza. Ich koncepcje nie znalazły jednak miejsca w programach i działalności stronnictw ludowych.

Thugutt negatywnie ocenił możliwość zachowania przez Polskę niepodległości w oparciu wyłącznie „o jej własną siłę”. Stanowisko to argumentował położeniem geopolitycznym Polski pomiędzy dwoma sąsiadami „z których jeden kwestionuje nam granice, drugi zaś podkopuje się pod ustrój społeczny”. Siłę państwa w takim wypadku uważał za „rachubę dość zwodną” (Thugutt, 1929, s. 240–241; Nagórski, 1964, s. 234). Skoncentrował się na wykazaniu potrzeby integracji w celu zapewnienia sobie przez narody europejskie bezpieczeństwa. Nie nakreślił jednak żadnych konkretnych projektów, jedynie „rozbrojenie moralne”. Proponował przemianę świata i utworzenie społeczeństwa narodów, w którym – na równi z mocarstwami – małe państwa miałyby prawo do ziemi i pracy. Koncepcje Thugutta w czasach jemu współczesnych były traktowane jako naiwność autora, uleganie utopistom z Zachodu.

Ideolog i działacz ludowy okresu międzywojennego Jerzy Kuncewicz uważał natomiast, że w celu zapewnienia pokojowej przyszłości narodom Europy należało poszukiwać integracyjnych i federalistycznych rozwiązań. W *Przebudowie* wskazał na fatalne położenie Polski między agresywnymi

sąsiadami. Wymuszało to poszukiwania sposobów zażegnania niebezpieczeństwa agresji zewnętrznych. Podkreślił równocześnie, odwołując się do różnych koncepcji integracji, że nie da się utworzyć trwałych związków federacyjnych za pomocą dominacji jednego państwa nad innymi. Wypracowane przez siebie idee próbował wprowadzić do myśli programowej SL. Umieścił je w projekcie programu partyjnego w 1931 roku, którego był autorem i opublikował pod nazwą *Na nowych drogach. Próba programu z uwzględnieniem potrzeby koniecznej przebudowy życia gospodarczo-społecznego i państwowego* (Kuncewicz, 1934, s. 13). Kuncewicz nie opisał integracji całego świata. Jego zainteresowanie dotyczyło głównie problemów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej. W wizji Kuncewicza zaistniał światowy system bloków. Świat składać się miał z bloków federacyjnych ze sobą współpracujących oraz światowej organizacji, posiadającej zdolność egzekucji zawartych dobrowolnie postanowień i zobowiązań. Państwa leżące w Europie Środkowo-Wschodniej, między Niemcami i ZSRR oraz między morzami Bałtyckim, Czarnym i Śródziemnym, tworzyłyby jeden blok, który miał być zaczątkiem federacji paneuropejskiej (Kuncewicz, 1930, s. 268–274; Indraszczyk, 2014, s. 117–118). Słabością integracyjnej myśli Kuncewicza była jej powierzchowność, ogólnikowość i utopijność.

Uwagi końcowe

Problematyka integracji narodów i partii agrarnych, występująca w europejskiej myśli politycznej, była także obecna w poglądach polskiego ruchu ludowego. Polski ruch ludowy, jako centrowy ruch polityczny, demokratyczny i reformistyczny, stał na stanowisku pokojowego współżycia państw i narodów. Nie mając realnego wpływu na politykę zagraniczną Polski, ludowcy występowali z różnego rodzaju koncepcjami zmierzającymi do propagowania idei integracji i bezpieczeństwa zbiorowego. Polscy ludowcy, znający poglądy integracyjne tworzone przez różne podmioty polityczne, nie przyjmowali ich bezkrytycznie. Starali się dostosować do warunków i specyfiki polskiej. W pierwszym okresie traktowane one były jako sposób na uzyskanie autonomii, następnie odzyskanie niepodległości. Zmiany w myśli politycznej polskich ludowców nastąpiły, gdy pojawiła się Polska odrodzona. W okresie międzywojennym kwestia integracji europejskiej pojawiała się

kilkakrotnie. Stanowiła jednak raczej dodatek do myśli politycznej ruchu ludowego i propagowana była przez nielicznych polityków i ideologów ludowych. Ludowcy nawiązywali kontakty z partiami chłopskimi państw Europy Środkowo-Wschodniej dla „usuwania nieporozumienia lub walk między narodami – przez wzajemne poznawanie się i współdziałanie”. Uważano, że dzięki współpracy różnych organizacji demokratycznych będzie można wywierać nacisk na elity rządzące na rzecz realizacji polityki pokojowej (Jachymek, 2001, s. 250–253). W poglądach polskich ludowców Rzeczpospolita jawiła się jako państwo kreujące politykę Europy Środkowej i Wschodniej oraz stabilizujące stosunki pomiędzy państwami tego regionu.

Myśl integracyjna proponowana przez polityków chłopskich tworzona była w oparciu o ideologię agraryzmu i uznanie pierwszoplanowej roli chłopów w państwie rolniczym. Zakres terytorialny proponowanych związków, podstawy i determinanty obronne, gospodarcze ideologów i polityków ludowych wpisywały się w pewien kanon myśli integracyjnej wypracowanej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej jeszcze na początku XX wieku.

Analizując działalność chłopskich partii politycznych należy wysnuć refleksję, że były zdolne do podjęcia współpracy głównie w okresie zaborów, zagrożenia narodowego i państwowego. W tamtym czasie międzynarodowa współpraca była ważnym elementem ich wspólnych działań. MBA, które funkcjonowało już w epoce niepodległych państw, nie znalazło szerszego zainteresowania wśród członków większości partii chłopskich, które po I wojnie światowej zajęte były walką o utrzymanie się na scenie politycznej we własnych państwach. Partiom chłopskim nie udało się zrealizować założeń integracyjnych. W latach 1918–1939 istniał silny opór społeczeństw w państwach narodowych przed oddawaniem nawet części suwerenności. Gdy perspektywa integracji Europy Środkowo-Wschodniej upadła, partie ludowe w swych programach politycznych poprzestały na postulatach pokojowej współpracy międzynarodowej.

DR HAB. MARCIN WICHMANOWSKI, PROF. UMCS

Katedra Myśli Politycznej i Komunikowania Politycznego
Instytut Nauk o Polityce i Administracji
Wydział Politologii i Dziennikarstwa
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ul. Głębocka 45, 20–612 Lublin
marcin.wichmanowski@mail.umcs.pl

Bibliografia

Źródła

Programy, odezwy, uchwały

- Deklaracja i program Polskiego Stronnictwa Ludowego Lewica.* (1919, 1 czerwiec). W: S. Giza, S. Lato (1967). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2: 1918-1931* (19–25). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego.* (1907). W: K. Dunin-Wąsowicz, S. Kowalczyk, J. Molenda, W. Stankiewicz (1966). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 1: 1864-1918* (103–109). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast.* (1919, 29 czerwiec). W: S. Giza, S. Lato (1967). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2: 1918-1931* (25–29). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast.* (1926, 28–29 listopad). W: S. Giza, S. Lato (1967). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2: 1918-1931* (216–241). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego w Galicji.* (1903, 27 luty). W: K. Dunin-Wąsowicz, S. Kowalczyk, J. Molenda, W. Stankiewicz (1966). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 1: 1864-1918* (73–85). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie i Jedność Ludowa.* (1925, 16 marzec). W: S. Giza, S. Lato (1967). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2: 1918-1931* (116–134). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie.* (1921, 6 marzec). W: S. Giza, S. Lato (1967). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2: 1918–1931* (49–58). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Program pt. „Związek Młodej Polski” opracowany przez grupę ludowców skupionych wokół pisma „Siewba”.* (1907, styczeń). W: K. Dunin-Wąsowicz, S. Kowalczyk, J. Molenda, W. Stankiewicz (1966). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 1: 1864-1918* (232–247). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Program Stronnictwa Ludowego.* (1931, 15 marzec). W: J. Borkowski, J. Kowal (1966). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 3: 1931-1939* (13–23). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

- Program Stronnictwa Ludowego*. (1935, 8 grudzień). W: J. Borkowski, J. Kowal (1966). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 3: 1931–1939 (249–254). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Uchwały Kongresu Stronnictwa Chłopskiego w sprawie polityki zagranicznej, ustroju państwa i sytuacji w ruchu ludowym*. (1927, 5 czerwiec). W: S. Giza, S. Lato (1967). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 (252–261). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Uchwały przyjęte na Walnym Zjeździe PSL w Królestwie Polskim w sprawie Państwa Polskiego, Litwy, rokowań pokojowych w Brześciu Litewskim, Rady Regencyjnej, Rady Stanu, Polskiej Organizacji Wojskowej, kwestii rolnej, kółek rolniczych, samorządu wiejskiego*. (1918, 28 styczeń). W: K. Dunin-Wąsowicz, S. Kowalczyk, J. Molenda, W. Stankiewicz (1966). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 1: 1864–1918 (452–457). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Uchwały Rady Naczelnej Stronnictwa Chłopskiego*. (1926, 3 marzec). W: S. Giza, S. Lato (1967). *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 (187–192). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Publicystyka polityczna

- Kuncewicz, J. (1930). *Przebudowa: Rzecz o życiu i ustroju Polski*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie.
- Kuncewicz, J. (1934). *Na nowych drogach. Próba programu z uwzględnieniem potrzeby koniecznej przebudowy życia gospodarczo-społecznego i państwowego*. Cieszyn: Wydawnictwo „Piaś”.
- Redakcja. (1921a, 10 kwiecień). Kongres PSL w Krakowie. *Piaś*, 15, s. 5.
- Redakcja. (1921b, 1 maj). Agrarny Związek Ludowy w Bułgarii. *Piaś*, 18, s. 6–7.
- Redakcja. (1923a, 4 luty). Mowa prezesa PSL „Wyzwolenie” posła Stanisława Thugutta wygłoszona w Sejmie 20 stycznia 1923 r. *Wyzwolenie*, 6, s. 5.
- Redakcja. (1923b, 25 luty). Mowa posła E. Rudzińskiego, wygłoszona w Sejmie dnia 12 lutego podczas rozprawy nad polityką zagraniczną Polski. *Wyzwolenie*, 9, s. 3–4.
- Redakcja. (1924, 30 marzec) Kłajpeda i Jaworzyna. *Piaś*, 13, s. 5.
- Turk, B. (1921, 30 październik). Międzynarodówka Chłopska. *Piaś*, 44, s. 5.
- Witos, W. (1990). Położenie państwa. Rządy premiera Paderewskiego. W: W. Witos. *Moje wspomnienia*. T. 2, cz. 2 (58–62). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Wysłouch, B. (1886). Szkice programowe. W: S. Lato, W. Stankiewicz (1969). *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów (27–48)*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Opracowania

- Bukraba-Rylska, I. (2008). *Socjologia wsi polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Chrobak, T. (2019). Idee ruchu ludowego we wspólnej polityce rolnej Unii Europejskiej. W: R. Kubicki (red.). *Ruch ludowy w Polsce, Europie i na świecie (83–90)*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Chwalba, A. (2001). *Historia Polski 1795–1918*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

- Indraszczyk, A. (2007). Międzynarodowa Unia Chłopska. W: J.R. Szaflik, J. Gmitruk, A. Koseski, K. Łukawski, R. Turkowski (red.). *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2: W podzielonej Europie* (29–52). Pułtusk – Warszawa: Wydawca – Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Indraszczyk, A. (2008). *Zielona Międzynarodówka: Współpraca partii chłopskich z państw Europy Środkowej i Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
- Indraszczyk, A. (2014). *Polski ruch ludowy wobec integracji europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
- Jachymek, J. (2001). Ruch ludowy. W: J. Jachymek, W. Paruch (red.). *Więcej niż niepodległość: Polska myśl polityczna 1918–1939* (221–257). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Jachymek, J. (2007). Ludowcy o międzynarodowym położeniu Polski (1918–1939). W: W. Paruch, K. Trembicka (red.). *Świat wokół Rzeczypospolitej: Problematyka zagraniczna w polskiej myśli politycznej w pierwszej połowie XX wieku* (428–438). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Koseski, A. (2007). Aleksander Stambolijski – przywódca chłopów bułgarskich. W: J.R. Szaflik i in. (red.). *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 1: Narodziny i rozwój* (139–152). Pułtusk–Warszawa: Wydawca – Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Łazuga, W. (2013). *Kalkulować... Polacy na szczytach C.K. Monarchii*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Michałowski, S. (1999). Koncepcje pokojowej i integrującej się Europy w myśli politycznej ruchu ludowego. W: Z.J. Pietraś, A. Wójcik, W. Paruch (red.). *Państwo – ludowcy – myśl polityczna* (127–137). Lublin: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia*.
- Podstawski, M. (2007). Milan Hodža – ideolog i przywódca agrariuszy czechosłowackich. W: J.R. Szaflik i in. (red.). *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 1: Narodziny i rozwój* (173–191). Pułtusk – Warszawa: Wydawca – Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Scruton, R. (2002). *Słownik myśli politycznej*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Skrętek, M. (2019). Agraryzm, jako ideologia emancypacji chłopów w Polsce a katolicka nauka społeczna. W: R. Kubicki (red.). *Ruch ludowy w Polsce, Europie i na świecie* (115–124). Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Turkowski, R. (2019). Południowo-słowiański ruch ludowy u zarania istnienia Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenców (1904–1922). W: R. Kubicki (red.). *Ruch ludowy w Polsce, Europie i na świecie* (27–45). Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Wichmanowski, M. (2010). *Działalność i myśl polityczna Aleksandra Bogusławskiego (1887–1963) polityka ruchu ludowego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wichmanowski, M. (2017). *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast 1913/14–1931*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wichmanowski, M. (2019). Demokracja w myśli politycznej ludowców w okresie międzywojennym: Wybrane problemy. W: E. Kirwieli, E. Maj, E. Podgajna, M. Wi-

- chmanowski (red.). *Mysł polityczna – demokracja – wolność. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Jachymkowi z okazji 80. rocznicy urodzin* (311–328). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wójcik, A. (1992). *Mysł polityczna Stanisława Augusta Thugutta (1873–1941)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.